

Προσεγγίσεις στη Μελέτη του Πολιτισμού στην Ελλάδα:

**Επαναπροσδιορίζοντας τη Σχέση των Χορευτικών Πρακτικών με τον Τόπο και τους
Ανθρώπους του**

I. Μάνος

Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Εισαγωγή

Η ενασχόληση με τον ελληνικό χορό και η οργανωμένη σκηνική παρουσίασή του στην Ελλάδα σήμερα αποτελούν μία καθιερωμένη μορφή πολιτιστικής δραστηριότητας, με ευρεία κοινωνική, οικονομική, πολιτική και ιδεολογική σημασία, στην οποία μετέχουν τοπικοί και/ή κρατικοί, δημόσιοι και ιδιωτικοί θεσμοί και σωματεία αλλά και διάφορες συλλογικότητες, κοινωνικές ομάδες και μεμονωμένα άτομα. Τόσο ως υλοποιούμενη κρατική πολιτική, όσο και ως ιδιωτική πρωτοβουλία, αποτελεί μία μορφή δράσης που έχει συνδεθεί με την προβολή του νεότερου και σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού.

Το παρόν κείμενο, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της περιοχής της Φλώρινας, θέτει μια σειρά από ζητήματα που συνδέονται με τη μελέτη του ελληνικού παραδοσιακού χορού και το ρόλο του ως στοιχείο του πολιτισμού. Διερευνά, ειδικότερα, τη διαδικασία κατά την οποία ο χορός γίνεται κατανοητός ως σύνολο κινητικών σχημάτων, τα οποία θεωρείται ότι αποτελούν στοιχεία του πολιτισμού και της ταυτότητας μίας ομάδας ανθρώπων που ζουν σε μία συγκεκριμένη περιοχή. Πρόκειται για μία μορφή πρόσληψης του χορού, η οποία υποστασιοποιεί την σχέση του πολιτισμού (του χορού, στην περίπτωση μας) με τους ανθρώπους και τον τόπο. Οι χοροί δε νοούνται έξω από συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές, αλλά και, πάντα, προσλαμβάνονται εντός ξεκάθαρα οριοθετημένων και διακριτών πληθυσμών.

Οι «χοροί των Γκαγκαούζηδων της Θράκης», των «Βλάχων της Πίνδου», ή οι «χοροί της Ηπείρου», του «Εβρου», του «Ρουμλουκιού», της «Κύθνου» είναι μερικά σχετικά παραδείγματα που μπορεί να δει κανείς σε κείμενα για τους χορούς στην Ελλάδα,

σκηνικές παρουσιάσεις χορευτικών ομάδων, ενότητες προσφερόμενων μαθημάτων χορού σε χορευτικά σεμινάρια καθώς και προγράμματα πολιτιστικών δράσεων που οργανώνονται από τους κατά τόπους φορείς και συλλόγους. Οι παραπάνω αντιλήψεις εμπεριέχουν μία σειρά από παγιωμένες παραδοχές, οι οποίες είναι προβληματικές για την κατανόηση του χορού ως έκφραση της κοινωνίας στην οποία λειτουργεί. Πρόκειται για έναν απλουστευτικό τρόπο σκέψης, ο οποίος αμφισβητείται τόσο από την ιστορική όσο και την εθνογραφική έρευνα.

Το κείμενο υποστηρίζει πως είναι ανάγκη να επανεξετάσουμε τον τρόπο που μελετούμε το χορό και τις πρακτικές του. Αντί να δεχθούμε ως δεδομένη την ταύτιση ανάμεσα στον πολιτισμό, τον τόπο και τους ανθρώπους, είναι χρησιμότερο να την μετατρέψουμε σε αντικείμενο μελέτης και να δούμε αν και σε ποιο βαθμό ισχύει, καθώς και μέσα από ποιες διεργασίες διαμορφώνεται. Η συνεπής και συστηματική εθνογραφική έρευνα, η μακρά και επιτόπου παρουσία στο πεδίο, στο χώρο και την περίσταση δηλ. όπου οι άνθρωποι εκφράζονται λεκτικά, παραστατικά, συλλογικά, κινητικά, θεατρικά σε σχέση με το χορό, προτείνεται ως κατάλληλος τρόπος για την εξασφάλιση πρωτογενούς και αξιόπιστης χορευτικής γνώσης¹.

Τα ζητήματα αυτά διερευνώνται μέσα από μία θεωρητική οπτική, η οποία αντιλαμβάνεται το χορό ως φαινόμενο, ενταγμένο σε ένα ευρύτερο σύνολο κοινωνικών σχέσεων και πολιτισμικών πρακτικών. Μπορεί να μελετηθεί ως μέσο και πλαίσιο, εντός του οποίου ιδέες, αξίες και συμβάσεις ρυθμίζουν μορφές κοινωνικής δράσης και τρόπους συγκρότησης του συλλογικού και του ατομικού εαυτού. Έχει επιτελεστική και συμβολική δύναμη και δίνει τη δυνατότητα στα μέλη μιας κοινωνίας να δημιουργούν, να διαπραγματεύονται και να αμφισβητούν νοήματα, κανόνες, συναισθήματα και συμπεριφορές. Στη συγχρονική ή ιστορική του διάσταση, ως προϊόν ή ως διαδικασία, ως σημασία και λειτουργία, ή ως δομή και ύφος, δεν είναι στατικός ούτε μονοσήμαντος, αλλά διαμορφώνεται μέσα από μία πολυεπίπεδη, δυναμική, ρευστή και διαρκή διεργασία, ιστορικά προσδιορισμένη και πάντα σε σχέση με το εκάστοτε κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον².

Οι διαπιστώσεις και οι επισημάνσεις που παρατίθενται εδώ προέρχονται από την έρευνά μου μέσα από το πεδίο της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Παράλληλα πηγάζουν και από

¹ Πτυχές αυτού του προβληματισμού έχω διατυπώσει και σε παλαιότερο κείμενό μου (Μάνος, 2004α).

² Για ένα πανόραμα σύγχρονων και παλαιότερων θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων του χορού από την Ανθρωπολογία, τις Πολιτισμικές Σπουδές και τις Σπουδές Χορού, βλ. ενδεικτικά, Spencer (1985), Hanna (1987), Desmond (1997), Reed (1998), Thomas (2003), Williams (2004), Royce (2005), Carter (2010), Buckland (2010), Davida (2011), Kringsbach και Skinner (2012), Wulff (2015).

την μακρόχρονη ενασχόλησή μου με το χορό και τη μουσική μέσα από τους ρόλους του χορευτή, του χοροδιδάσκαλου και του μέλους μουσικών σχημάτων ελληνικής παραδοσιακής μουσικής.

Στο υπόλοιπο του κειμένου περιγράφω την αντίληψη που έχει επικρατήσει για το ποιοι είναι οι χοροί της Φλώρινας. Στη συνέχεια συζητώ κάποιους από τους εννοιολογικούς και επιστημολογικούς περιορισμούς που εμπεριέχονται σε αυτή. Στην τελευταία ενότητα συνοψίζω τις βασικές θέσεις του κειμένου και περιγράφω τις θεωρητικές και μεθοδολογικές προτάσεις που μπορούν να συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση των χορευτικών πρακτικών και στην αναθεώρηση της σχέσης τους με τον τόπο και τους ανθρώπους.

Οι «χοροί της Φλώρινας»

Αν κανείς αναζητήσει πληροφορίες για τους χορούς της Φλώρινας σε κείμενα³, χορευτικές παραστάσεις, στο διαδίκτυο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, θα διαπιστώσει ότι κυριαρχεί η ακόλουθη εικόνα: Ως «χοροί της Φλώρινας» περιγράφονται μια τυποποιημένη ομάδα συγκεκριμένων κινητικών σχημάτων, με παγιωμένα «ονόματα»⁴, επιτηδευμένη ερμηνεία αριθμημένων, συνήθως, βημάτων, και, συχνά, αποκλειστική ταύτιση με συγκεκριμένες μελωδίες.

Οι χοροί αυτοί αποδίδονται, στην πλειοψηφία τους, σε μία μόνο τοπική πληθυσμιακή κατηγορία⁵, τους λεγόμενους «Ντόπιους»⁶. Δεν περιλαμβάνουν άλλους χορούς από την ίδια κατηγορία, ή τις υπόλοιπες, που καταγράφονται στην περιοχή και αναγνωρίζονται από τους ίδιους τους κατοίκους, και που με τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις τους διαμορφώνουν περαιτέρω ενδοδιαχωρισμούς και υποκατηγορίες⁷. Δεν περιλαμβάνουν,

³ Βλέπε ενδεικτικά, Δημητρόπουλος (1987:44-46), Hunt (1996:99-105), Κούφης (1994: 80-102, 144-177), Νάτσης (1990), Παπαχρήστου (1994).

⁴ Το ζήτημα της ονοματοθεσίας των ελληνικών χορών παραμένει, σχεδόν, παντελώς ανεξερεύνητο ως φαινόμενο και ως διαδικασία. Ο τρόπος ονοματοθεσίας αλλά και η ίδια αντίληψη ότι ο κάθε χορός πρέπει να έχει ένα όνομα, μία τυποποιημένη, δηλ., μορφή λεκτικής καταγραφής που να ταυτίζεται με ένα σύνολο ρυθμικών κινήσεων αποτελούν μέρος της διαδικασίας ταξινόμησης του χορού ως ενδεικτική του πολιτισμού ενός τόπου και ενός πληθυσμού (Μάνος, υπό δημοσίευση).

⁵ Χρησιμοποιώ τον όρο «πληθυσμιακή κατηγορία» ακολουθώντας την εννοιολογική παρατήρηση του Jenkins σχετικά με τα στοιχεία που συνιστούν ένα σύνολο ανθρώπων ως κατηγορία και όχι ως ομάδα (2007:131-151, και, ιδιαίτερα, 136-137).

⁶ Έχουν, ακόμα, αποκληθεί «Σλαβόφωνοι» και «δίγλωσσοι», όροι οι οποίοι έχουν έντονη πολιτική και ιδεολογική φόρτιση.

⁷ Τα ζητήματα της διάκρισης και του αυτο- και ετεροπροσδιορισμού των πληθυσμιακών κατηγοριών στην περιοχή της Φλώρινας έχουν αποτελέσει ένα από τα πιο δημοφιλή θέματα ανθρωπολογικής έρευνας μετά το 1990. Για μία παρουσίαση και αποτίμηση των μελετών αυτών, βλ. Μάνος (2004γ). Για τον τρόπο με τον οποίο τοπικοί συγγραφείς, περιγράφουν τον τρόπο ζωής των χωριών τους, τα οποία στον τοπικό λόγο ταυτίζονται με διαφορετικές πληθυσμιακές κατηγορίες, βλ. ενδεικτικά: για τους «Αρβανίτες» και τα χωριά

ακόμα, ούτε τη χορευτική δραστηριότητα και τους χορούς που έχουν καταγραφεί ως κομμάτι της ζωής της πόλης της Φλώρινας⁸. Αυτοί οι «χοροί της Φλώρινας» έχουν καθιερωθεί ως η κυρίαρχη και αντιπροσωπευτική εκδοχή της χορευτικής έκφρασης και παρουσιάζονται σε προγράμματα διδασκαλίας χορών και σκηνικές παρουσιάσεις χορευτικών ομάδων σε όλη τη χώρα.

Αυτή η πρόσληψη του χορευτικού πολιτισμού της περιοχής Φλώρινας είναι ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο γίνεται κατανοητός ο χορός ως φαινόμενο για ένα μεγάλο κομμάτι της δημόσιας σφαίρας και των ενασχολούμενων με αυτόν. Μπορεί να περιγραφεί από «ειδικούς», να αναλυθεί σε μεμονωμένα βήματα ή ομάδες βημάτων και να διδαχθεί. Ο χορός έχει μετατραπεί σε ένα εύπλαστο, χειραγώγιο και κερδοφόρο πολιτισμικό προϊόν, του οποίου η κατοχή και χρήση αποτελούν πηγές γνωσιακού και συμβολικού κεφαλαίου, πρόσφορου και με μεγάλη ανταλλακτική και συμβολική αξία (Μάνος 2004β)⁹.

Στις ενότητες που ακολουθούν συζητώ μερικές από τις παγιωμένες ιδέες που συνοδεύουν την παραπάνω προσέγγιση των «χορών της Φλώρινας». Στόχος μου είναι να υποστηρίξω ότι χαρακτηρίζεται από επισφαλείς ταξινομήσεις χορών, πληθυσμών και γεωγραφικών περιοχών και να αναδείξω τα αδιέξοδά της καταλήγοντας στο ότι τα ερωτήματα που δημιουργεί η υιοθέτησή της είναι περισσότερα από αυτά, στα οποία μπορεί να απαντήσει. Πιο συγκεκριμένα:

1. Η «γεωγραφία του χορού»: Ποια «Φλώρινα»;

Σύμφωνα με τον παραπάνω τρόπο πρόσληψης οι χοροί γίνονται κατανοητοί ως σύνολα δομημένων ρυθμικών κινήσεων, τα οποία ταυτίζονται με μία γεωγραφική περιοχή και μία συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων με τρόπο που θεωρείται διαυγής και απόλυτα οριοθετημένος.

Δροσοπηγή και Φλάμπουρο, βλ. Γιαγγιώργος (2000:103-108) και Στυλιάδης (1993) αντίστοιχα. Για τους «Βλάχους» και τα χωριά Νυμφαίο και Πισοδέρι, βλ. Λούστας (1996:182-268) και Τσάμη (1994:17-25), αντίστοιχα. Η αναπαράσταση της διάκρισης των πληθυσμιακών κατηγοριών αποτυπώνεται στην τοπική λογοτεχνική παραγωγή, βλ. Γιαγγιώργος (1999), Σουλιώτης (2001). Στο κείμενο του Γιαγγιώργου, οι γλώσσες με τις οποίες επικοινωνούν οι πρωταγωνιστές είναι, κατά δήλωση του συγγραφέα, τα ελληνικά, τα φλωρινιωτοσλάβικα, φλωρινιωτοβλάχικα, τα φλωρινιωτοαρβανίτικα και τα ποντιακά.

⁸ Σχετικές περιστάσεις περιγράφονται, ενδεικτικά, στον Cumali (2001:187-190), για την Οθωμανική περίοδο και την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, και στον Μεκάση (1993:105-111) για την περίοδο του μεσοπολέμου.

⁹ Για παρόμοιες προσεγγίσεις εκτός του ελληνικού παραδείγματος, βλ. Daniel (1995) για την Κούβα, Askew (2002) για την Τανζανία, Wulff (2007) για την Ιρλανδία και Taylor (1998) για την Αργεντινή.

Αν το γεωγραφικό κριτήριο είναι πρωταρχικό, πως μπορεί να ορίσει κανείς την «περιοχή της Φλώρινας»; Αυτό που έχει επικρατήσει, είναι η αναφορά η περιοχή να ταυτίζεται με τα όρια του νομού Φλώρινας, μία ένδειξη ότι η εδαφική ταξινόμηση της κρατικής διοίκησης σε νομούς και διαμερίσματα καθορίζει την πρόσληψη της πολιτισμικής γεωγραφίας του χορού. Ιστορικά και πολιτισμικά πρόκειται για μία προβληματική προσέγγιση.

Ο νομός της Φλώρινας υφίσταται ως διοικητική οντότητα με την ένταξη της περιοχής στο ελληνικό κράτος (1912), και μετά και τη χάραξη των εθνικών συνόρων με την Αλβανία, όσο και με το μετέπειτα Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων που μετεξελίχθηκε στην πορεία του 20^{ου} αιώνα στο κράτος της Γιουγκοσλαβίας και, από το 1990, σε αυτό της πΓΔΜ.

Στο χώρο συμβίωναν, κατά την οθωμανική περίοδο στο ίδιο χωριό, σε διπλανά χωριά, ή ομάδες χωριών, σε κωμοπόλεις (Φλώρινα, Αμύνταιο) και στο ίδιο αστικό περιβάλλον, τουρκόφωνοι, ελληνόφωνοι σλαβόφωνοι, βλαχόφωνοι και αρβανιτόφωνοι, χριστιανικοί και μουσουλμανικοί πληθυσμοί¹⁰. Εγκατεστημένοι σε οικολογικές και γεωγραφικές ενότητες, ήταν προσανατολισμένοι και εξαρτημένοι κοινωνικά, οικονομικά, πολιτισμικά και πολιτικά από τις πόλεις, Μοναστήρι, Ρέσεν και Αχρίδα (σήμερα στην πΓΔΜ), Κορυτσά και Πόγραδετς (στη σημερινή Αλβανία), Καστοριά, Κοζάνη και Θεσσαλονίκη¹¹.

Η οθωμανική διοίκηση τους διαχώριζε με βάση τη θρησκεία. Οι ίδιοι, όμως, διαφοροποιούνταν μεταξύ τους με βάση τη γλώσσα, το επάγγελμα, το αν ζούσαν στο χωριό ή την πόλη, αν το χωριό τους ήταν ορεινό ή πεδινό, τη συγγενική τους ομάδα, την ενδυμασία τους. Η συνύπαρξη, επικοινωνία και αλληλεπίδραση μεταξύ τους, όμως, ήταν μία αυτονόητη και καθημερινή πραγματικότητα¹².

Με τη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας το 1912 και τη χάραξη των συνόρων αλλάζει η αντίληψη του γεωγραφικού χώρου. Η μετάβαση σε περιοχές και πληθυσμούς που βρίσκονται, πλέον, εκτός του ελληνικού κράτους με τους οποίους υπήρχε διαχρονικά επαφή είναι εφικτή μόνο μέσα από το πέρασμα των συνόρων. Μεταβάλλεται, όμως, η πληθυσμιακή σύνθεση της περιοχής μέσα από αλληπάλληλες ελεύσεις και αποχωρήσεις πληθυσμών, ως αποτέλεσμα διαφόρων ιστορικών γεγονότων.

¹⁰ Βλ. σχετικά, Σούλας (2004), Ανδρέου και Ηλιάδου-Τάχου (2008), Μάνος (2008), Σελίδης (2008).

¹¹ Για μία συνοπτική εικόνα της δημογραφικής συγκρότησης και των μεταβολών στην περιοχή από το 17^ο αιώνα και μετά, βλ. Γούναρης και Μιχαηλίδης (2002:106-108).

¹² Βλέπε ενδεικτικά, Cumali (2001), Κασίδου κ. ά. (2004), Κασκαμανίδης (2004), Αλεξίου (2008).

Ελληνόφωνοι, σλαβόφωνοι και βλαχόφωνοι πληθυσμοί εγκαθίστανται μετά το 1912 στην πόλη της Φλώρινας και σε διάφορα χωριά προερχόμενοι από τις πόλεις και γύρω περιοχές της Κορυτσάς (σημερινή Αλβανία) και του Μοναστηρίου (σημερινή πΓΔΜ)¹³. Ποικίλοι προσφυγικοί πληθυσμοί φτάνουν στην περιοχή μετά το 1922¹⁴, ενώ αποχωρούν οι μουσουλμάνοι. Με τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου, το 1949, εγκαταλείπουν την περιοχή χιλιάδες κάτοικοι. Τη δεκαετία του 1950 μετεγκαθίστανται βλαχικοί πληθυσμοί στην περιοχή της Πρέσπας. Τη δεκαετία του 1960 καταγράφονται μαζικά μεταναστευτικά κύματα προς πόλεις της Ελλάδας και του εξωτερικού. Τη δεκαετία του 1990 έρχονται Αλβανοί μετανάστες και παλλινοστούντες Έλληνες από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.

Παρόλα αυτά, η διοικητική δομή του νομού Φλώρινας δεν αλλάζει τις περιγραφείσες διαδικασίες κινητικότητας και αλληλεπίδρασης. Τα υπάρχοντα κοινωνικά, οικονομικά, συγγενικά και πολιτικά δίκτυα συνεχίζουν να λειτουργούν¹⁵, ενώ δημιουργούνται και νέα. Συγγενείς, φίλοι, παραθεριστές, καταναλωτές και συνεργάτες μετακινούνται εκατέρωθεν των συνόρων, καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, με εξαίρεση κάποιες περιόδους διακρατικών εντάσεων, κατά τις οποίες έμεναν κλειστά (Μάνος 2010).

Πως μπορεί, λοιπόν, κανείς να οριοθετήσει τη σχέση ανάμεσα σε χορούς, πληθυσμούς και τον τόπο σε αυτό το σύνθετο ιστορικά περιβάλλον, ποικιλόμορφων πληθυσμών, γεμάτο πολιτισμικές ανταλλαγές¹⁶; Ποιος και με ποια κριτήρια θα ορίσει τι είναι «περιοχή της Φλώρινας», τι είναι «Φλωρινιώτικο» και ποιοι είναι οι «χοροί της Φλώρινας»;

2. Η υποστασιοποίηση της κίνησης: Ποιοι «χοροί της Φλώρινας»;

Η παραπάνω αντίληψη για τη «γεωγραφία του χορού» (σύνολα δομημένων ρυθμικών κινήσεων, που ταυτίζονται με μία γεωγραφική περιοχή και μία συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων) έχει μετατρέψει τη χορευτική κίνηση στο καθοριστικό στοιχείο, που θεωρείται ότι στοιχειοθετεί την ταύτιση χορού, τόπου και ανθρώπων. Αυτός ο τρόπος

¹³ Για όσους ήρθαν από την περιοχή του Μοναστηρίου, βλ. Βόσδου (2002)

¹⁴ Για την πληθώρα των πληθυσμών αυτών, βλ. Φωτιάδης (2002, 2004).

¹⁵ Τη διαδικασία αυτή μπορεί να την διαπιστώσει κανείς στο οικονομικό επίπεδο κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα (Μεκάσης 1996, Ηλιάδου-Τάχου 2004) και σε πολλές εκφάνσεις του πολιτισμού (ΛΕΜΜΘ 1994).

¹⁶ Ένα εξαιρετικά εύγλωττο παράδειγμα αυτής της αλληλεπίδρασης είναι η αλλαγή του είδους των μουσικών οργάνων που συμβαίνει στο «αρβανίτικο» χωριό Δροσοπηγή, όπου το κλαρίνο παραμένει αλλά τα βιολιά αντικαθίστανται με την κορνέτα και το τρομπόνι και το ντέφι με το νταούλι (Γιαγγιόργος 2000:108).

αντίληψης αναζητά «καθαρά», «αυθεντικά» και «αντιπροσωπευτικά» βήματα, τα οποία θα επιβεβαιώσουν τόσο την ομοιότητα με τους εντός, όσο και τη διαφορά με τους εκτός.

Παρότι οι «Ντόπιοι», στους οποίους εγγράφονται οι «χοροί της Φλώρινας», προσλαμβάνονται ως ενιαία ομάδα, η έρευνα δείχνει ότι, όσο πιο πίσω πάει κανείς χρονικά, τόσο περισσότερες διαφορές αναγνωρίζουν μεταξύ τους. Η έρευνα δείχνει ότι η ιστορία μεμονωμένων χωριών, η καταγωγή των κατοίκων¹⁷, οι σλαβικές διάλεκτοι που μιλούσαν, η χρήση όρων για στοιχεία του υλικού πολιτισμού, η προφορά λέξεων, η σχέση τους με εκκλησιαστικούς θεσμούς (π.χ. μητροπόλεις, μοναστήρια), οι πολιτικές ενδογαμίας και εξωγαμίας προς άλλες κοινότητες, οι τρόποι παραγωγής και διατροφής, η γεωγραφική θέση, η ενδυμασία¹⁸, η απόδοση της χορευτικής κίνησης, οι μελωδίες, οι οργανοπαίχτες αποτελούσαν στοιχεία ετερότητας και διαφοροποίησης μεταξύ τους. Πως στοιχειοθετείται η ομοιότητα με τους εντός ώστε να μιλάμε για ομοιογενή και πολιτισμικά ενιαίο πληθυσμό;

Ο χορός «Πουστσένο», που, κατά την κυρίαρχη άποψη, θεωρείται αντιπροσωπευτικός των «Ντόπιων», είναι ρυθμικά ταυτόσημος και κινητικά παρόμοιος με το «Μπεράτσε», τον θεωρούμενο αντιπροσωπευτικό χορό των «Αρβανιτών». Πως στοιχειοθετείται η διαφορά με τους εκτός; Και αν κάποιος έχει πατέρα «Ντόπιο» και μητέρα «Αρβανίτισσα», ή γονέα από κάποια άλλη περιοχή της Ελλάδας, που κατατάσσεται;

3. Το «ύφος» των χορών: Υπάρχει «φλωρινιώτικο ύφος»;

Τα «καθαρά», «αυθεντικά» και αντιπροσωπευτικά βήματα προσλαμβάνονται ως μία σειρά από ομοιόσημες και ομοιόμορφες κινήσεις, οι οποίες παραπέμπουν σε μία, συλλογικά αποδεκτή, εκδοχή επιτέλεσης των χορών. Αυτή έχει επικρατήσει να αποδίδεται με τον ομογενοποιητικό όρο «ύφος της περιοχής»¹⁹.

¹⁷ Αν μελετήσει κανείς την ιστορία μεμονωμένων χωριών που συγκαταλέγονται στην κατηγορία των «Ντόπιων», θα δει ότι οι κάτοικοί τους, ή, τουλάχιστον, ένα μέρος τους έχει μετακινηθεί και εγκατασταθεί εκεί στη διάρκεια του 18ου και 19^{ου} αιώνα. Οι κάτοικοι τη ορεινής κοινότητας του Κρατερού (στα βόρεια τη πόλης της Φλώρινας και του νομού και μερικές εκατοντάδες μέτρα από τα σύνορα με την πΓΔΜ) εγκαταστάθηκαν στο χωριό ερχόμενοι από περιοχές που σήμερα ανήκουν στην Αλβανία και μιλούσαν «Αρβανίτικα». Βλ. την αδημοσίευτη εργασία καταγραφή της τοπικής ιστορίας που έγινε από τον Κυριάκο Παρλαπανίδη, διευθυντή του Δημοτικού Σχολείου του χωριού και ομάδα μαθητών του.

¹⁸ Για μία εικόνα της ποικιλίας και της διαφοροποίησης των ενδυμασιών της περιοχής, βλ. Μηλιατζίδου-Ιωάννου (1989, 2002).

¹⁹ Η έννοια του «ύφους» αποδίδεται εδώ με τον τρόπο που οι ίδιοι οι πληροφορητές, χοροδιδάσκαλοι και μέλη των χορευτικών ομάδων και στελέχη των πολιτιστικών συλλόγων την χρησιμοποιούν. Για τη μορφολογική και δομική ανάλυση των ελληνικών χορών, βλ. Τυροβολά (2001), Ζωγράφου (2003), Koutsouba (2007), Κουτσούμπα (2010).

Η έρευνα δείχνει ότι οι κάτοικοι ενός χωριού, συχνά, αναγνωρίζουν διαφορές με το γειτονικό χωριό στον τρόπο απόδοσης της κίνησης. Μου έλεγαν ηλικιωμένοι άντρες, τη δεκαετία του '90, από γειτονικά χωριά «Ντόπιων»: *«Αυτοί χορεύουν διαφορετικά από εμάς...το πόδι το πάνε πιο ψηλά...κάνουν πιο μεγάλα βήματα...εμείς δεν πηδάμε τόσο πολύ»*

Κι έπειτα, μιλάμε για ύφος ενός χωριού; Μιας ομάδας χωριών; Μιας ομάδας χωριών που εντάσσονται σε μία από τις πληθυσμιακές κατηγορίες; Μιας ευρύτερης γεωγραφική ενότητας; Και όταν πρόκειται για μεικτές κοινότητες; Και τι γίνεται με τους άνδρες, τις γυναίκες και τις διαφορετικές ηλικίες; Υπάρχει «γυναικείο ύφος»; Ποιο είναι πιο «αυθεντικό»; Των νέων ή των πιο ηλικιωμένων γυναικών; Και ποιος το αποφασίζει αυτό; Η έρευνα αναδεικνύει διαφορετικότητα και πολυπλοκότητα στις σημασίες της κίνησης, καθώς και διαφορετικούς τρόπους απόδοσης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο²⁰.

Και πως επηρεάζει τη διαδικασία αυτή η παρουσίαση χορών από χορευτικές ομάδες²¹; Η έρευνα δείχνει ότι η οργανωμένη εκμάθηση και κινητική διαπαιδαγώγηση επιφέρει ρήξεις, ασυνέχειες και χάσματα. Οι νέες γενιές που στελεχώνουν τις χορευτικές ομάδες μαθαίνουν την κίνηση και τα βήματα μέσα από τη διδασκαλία χορών. Αυτό έχει καθιερώσει έναν τρόπο απόδοσης της κίνησης που θεωρείται τυποποιημένος.

Και πως συνυπολογίζουμε τους μετασχηματισμούς στην κίνηση, που επέφεραν τα νέα κινητικά μοτίβα, οι νέες μελωδίες, το σλαβόφωνο τραγούδι και οι χορογραφικές αποδόσεις χορών, που εισήχθησαν στην περιοχή, μετά το 1990, κατά τη διαδικασία διεκδίκησης μιας μειονοτικής «μακεδονικής» ταυτότητας από κατοίκους της (Μάνος 2005).

Κι αν θεωρηθεί ότι μπορούμε να παρατηρήσουμε γενικούς κανόνες που θέτουν τα όρια στην κίνηση, τότε ποιος αποφασίζει ποιο είναι το ορθό ύφος; Ποιος ορίζει το «σωστό» και το «λάθος», το «δικό» μας και το «δάνειο», το «τοπικό» και το «μη τοπικό»; Σε ποια χρονική περίοδο;

²⁰ Για ένα παράδειγμα της πρόσληψης της διαφορετικότητας του τρόπου χορού ανάμεσα στις πληθυσμιακές κατηγορίες, βλ. Κούφης (1994:101-102).

²¹ Είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα η μαρτυρία του Παντελή Χρηστίδη για τον τρόπο που οργανώθηκε το χορευτικό συγκρότημα των Αλώνων το 1954 και καταγράφηκαν οι χοροί του χωριού, τους οποίους θα παρουσίαζε υπό μορφή παράστασης στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης. Ο Χρηστίδης είχε θητεύσει τα προηγούμενα χρόνια σε μεγάλο κρατικό χορευτικό συγκρότημα της Γιουγκοσλαβίας στην πόλη των Σκοπίων (Τσώνης 1998).

4. Ο αέναος χρόνος και η χρήση του «παρατατικού»: Ποιας χρονικής περιόδου «Φλόρινα», χοροί και «ύφος»;

Όταν γίνεται αναφορά στο παρελθόν ο χρόνος που χρησιμοποιείται είναι, σχεδόν αποκλειστικά, ο παρατατικός. Οι άνθρωποι «χόρευαν», «ξεκινούσαν», «τελείωναν», «έκαναν πρώτα το ένα και μετά το άλλο», κοκ. Αυτή η προσέγγιση αναζητά μια υποτιθέμενη πρωτογενή μορφή του χορού και επιδιώκει τη διάσωσή της. Όσο περισσότερα στοιχεία θεωρείται ότι επιβιώνουν από το παρελθόν, τόσο πιο αμετάβλητος είναι ο χορός, άρα, και πιο αυθεντικός. Αντίθετα, όσο λιγότερα είναι αυτά, τόσο περισσότερο «αλλοιωμένος» θεωρείται.

Ωστόσο η έρευνα αναδεικνύει διαρκείς διεργασίες, λιγότερο ή περισσότερο εντατικές, σε διάφορες περιόδους, με άμεση επίδραση στην κίνηση. Τρόποι απόδοσης βημάτων, χορογραφικές προσεγγίσεις και ποικίλες μελωδίες εντάσσονται, γίνονται δημοφιλείς και καθιερώνονται στην τοπική μουσικοχορευτική έκφραση.

Η επαφή των εντόπιων μουσικών με μουσικοχορευτικές εκφράσεις γειτονικών κρατών, άλλων περιοχών της Ελλάδας και με τις λεγόμενες μουσικές του κόσμου, οδηγούν στην εισαγωγή στυλιστικών καινοτομιών και μουσικών μοτίβων.

Αλλαγή και κινητικότητα παρατηρείται και στη χρήση μουσικών οργάνων. Από το ζουρνά, τη γκάιντα και το καβάλι, στις δεκαετίες του 1920-30, περνάμε στο κλαρίνο και τα χάλκινα, τα οποία αυξάνουν τις δυνατότητες για δεξιοτεχνία και ηχητική ένταση. Τις δεκαετίες του 1940-50 προστίθεται το ακορντεόν, αργότερα το σαξόφωνο και, έπειτα, διάφορα ηλεκτρικά όργανα.

Σε ένα τέτοιο περιβάλλον μπορεί να μιλά κανείς για πανομοιότυπη ερμηνεία βημάτων τις περιόδους, π.χ., του 1920-30, 1950-60, τη δεκαετία του 1990 και τις μέρες μας; Δεν πρέπει να τοποθετηθούν οι διεργασίες αυτές και οι επιδράσεις τους στο χωροχρονικό τους πλαίσιο;

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Το κείμενο ανέδειξε μία σειρά από παραδοχές που καθορίζουν το ιδεολογικό και εννοιολογικό πλαίσιο εντός του οποίου προσλαμβάνονται οι χορευτικές πρακτικές από ένα μεγάλο μέρος όσων ασχολούνται με αυτές.

Ο χορός γίνεται κατανοητός ως ένα σύνολο δομημένων ρυθμικών κινήσεων, οι οποίες ταυτίζονται με μία γεωγραφική περιοχή και μία συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων.

Σύμφωνα με την παραπάνω αντίληψη η εστίαση στην κίνηση αποτελεί βασικό ζητούμενο γιατί με αυτό τον τρόπο, την αναζήτηση, δηλ., «καθαρών» και «αυθεντικών» κινητικών μοτίβων, στοιχειοθετείται η παραπάνω ταύτιση.

Τα αντιπροσωπευτικά αυτά κινητικά μοτίβα αποδίδονται με τον ομογενοποιητικό όρο «ύφος της περιοχής». Η έννοια του «ύφους» γίνεται κατανοητή ως μία, μοναδική και συλλογικά αποδεκτή εκδοχή απόδοσης και επιτέλεσης ομοιόσημων και ομοιόμορφων κινήσεων. Η αναζήτηση/γνώση/κατοχή του «ύφους» γίνεται έξω από το ευρύτερο ιστορικό και κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο συγκρότησης και διαμόρφωσής του, γεγονός που αποκλείει τις πολλαπλές εκδοχές και ιδιοσυγκρασιακές και υποκειμενικές εκφράσεις της κίνησης.

Το «ύφος» και, κατ' επέκταση, οι χοροί τοποθετούνται σε ένα υπερχρονικό παρελθόν, όπου αξία έχουν όσα στοιχεία θεωρούνται ότι επιβιώνουν στο χρόνο. Όσο περισσότερα είναι αυτά, τόσο περισσότερο ενισχύεται μία υπερβατική αντίληψη της χρονικής «συνέχειας» του χορού. Αντίθετα όσο λιγότερα είναι αυτά, τόσο περισσότερο «αλλοιωμένος» θεωρείται ο χορός. Άρα, τόσο πιο δύσκολη είναι η επιβεβαίωση της ταύτισης πολιτισμού, ανθρώπων και τόπου και η πιστοποίηση μιας διακριτής πολιτισμικής/χορευτικής ταυτότητας.

Πρόκειται για ένα σύνολο αντιλήψεων που έχουν διαμορφωθεί εντός του έθνους κράτους, και των πολιτικών του για τη συγκρότηση του εθνικού πολιτισμού και της εθνικής ταυτότητας. Βασικό δόγμα αυτών αποτελεί η ταύτιση του πολιτισμού (χορός) με το έθνος (τους ανθρώπους), τα μέλη του οποίου κατοικούν εντός της εθνικής επικράτειας (τόπος)²².

Οι αντιλήψεις αυτές ενέχουν μία σειρά από συνέπειες σε ό,τι αφορά τη μελέτη και κατανόηση του χορού. Ιδεολογικά αναπαράγεται μία τελεολογική αντίληψη για το χορό και τις πρακτικές του, ότι δηλ., κάθε μορφή χορευτικής έκφρασης έρχεται από το μακρινό εθνικό παρελθόν και επιβεβαιώνει την εθνική συνέχεια και ομοιογένεια. Θεωρητικά καθίσταται δύσκολη, αν όχι αποτρέπεται, η μελέτη του χορού ως στοιχείο του πολιτισμού, ο οποίος υφίσταται ως ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένη μορφή ανθρώπινης δράσης. Μεθοδολογικά απομακρυνόμαστε από την αναγκαιότητα να τοποθετήσουμε τον χορό σε ένα σύνολο κοινωνικοπολιτικών, οικονομικών,

---

²² Για τη σχέση χρόνου και τόπου στο πλαίσιο της εθνικιστικής ιδεολογίας, βλ. Λέκκας (2001). Για την πολιτισμική συγκρότηση του χώρου και του χρόνου στον ελληνικό αγροτικό χώρο, βλ. Νιτσιάκος (2003). Για μία εξαιρετική μελέτη του τρόπου που ο εθνικισμός οικειοποιείται το χορό και άλλες πολιτισμικές πρακτικές, βλ. Handler (1988).

δημογραφικών και οικολογικών δεδομένων, ώστε να κατανοήσουμε τις επιδράσεις που αυτά επιφέρουν στη νοηματοδότηση και το συμβολισμό του.

Το κείμενο προτείνει την αποδόμηση της παραπάνω σχέσης ανάμεσα στον πολιτισμό, τον τόπο και τους κατοίκους του, και τη μετατροπή της από δεδομένη και αυτονόητη, σε αντικείμενο μελέτης, ώστε να δούμε πως και με ποιο τρόπο συγκροτείται.

Προϋπόθεση αποτελεί μία προσέγγιση του πολιτισμού, η οποία αναγνωρίζει και αναδεικνύει την πολυμορφία και ιστορικότητα των φαινομένων²³. Κατανοεί το χρόνο, όχι γραμμικά, αλλά μέσα από ρήξεις και ασυνέχειες και τον τόπο, όχι ως φυσική οντότητα, αλλά ως πολιτισμικά διαμορφούμενο και ιστορικά προσδιοριζόμενο. Και η οποία εστιάζει στην αλληλεπίδραση, τη ρευστότητα, το μετασχηματισμό, την αντίφαση, τις σχέσεις εξουσίας, τις ατομικές επιλογές και την τυχειότητα.

Η εθνογραφική έρευνα μπορεί να αποτελέσει εργαλείο παραγωγής της γνώσης για το χορό και τον πολιτισμό. Γιατί κατανοεί τη σημασία που έχουν τα υπό παρατήρηση φαινόμενα από τη σκοπιά των ίδιων μελών της κοινωνίας, και δίνει έμφαση στη βιωμένη εμπειρία τους, χωρίς να επιβάλλει εξωγενώς προσδιορισμένες αναλυτικές κατηγορίες. Αναδεικνύει τις διαφορετικές οπτικές γωνίες και τρόπους θέασης των πραγμάτων και αποκαλύπτει αξίες, κοινωνικές συμβάσεις και κανόνες που εμπεριέχονται σε όσα λένε και κάνουν οι άνθρωποι²⁴.

Θεωρώ ότι η υιοθέτηση των παραπάνω επισημάνσεων μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στη βελτίωση της ποιότητας της παραγόμενης γνώσης για το χορό και τη λειτουργικότερη χρήση και διακίνησή της, και, τελικά, στην καλύτερη μελέτη και κατανόηση του χορευτικού φαινομένου.

---

²³ Για μία συζήτηση σχετικά με την έννοια του πολιτισμού και τις πτυχές της που σχετίζονται με το παρόν κείμενο, βλ. Gupta και Ferguson (1992), Μπακαλάκη (1997), Πασχαλίδης (2001).

²⁴ Τις τελευταίες δεκαετίες καταγράφεται στην Ελλάδα ένας αυξανόμενος αριθμός μελετών και δημοσιευμάτων (βιβλίων, άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά, πρακτικών συνεδρίων, συλλογικών τόμων, κτλ.) για τον ελληνικό παραδοσιακό χορό. Ο χορός προσεγγίζεται από διαφορετικά επιστημονικά αντικείμενα, θεωρητικά πλαίσια και εννοιολογικά εργαλεία, ερευνητικά πεδία και μεθοδολογικές αφετηρίες. Σε ό,τι αφορά τη μεθοδολογική προσέγγιση, κάποιες μελέτες βασίζονται στην εθνογραφική έρευνα. Βλ., ενδεικτικά, Cowan (1998), Λουτζάκη (1992), Παπακώστας (2013), Ρόμπου-Λεβίδη (2016). Άλλες υιοθετούν τη χρήση ποσοτικών μεθόδων συλλογής στοιχείων. Βλ. ενδεικτικά, Βενετσάνου, Κουτσούμπα (2015), Goulímaris (2015). Για μία πρώτη συζήτηση σε επίπεδο τίτλων και περιεχομένου ενός αριθμού των δημοσιευμάτων για το χορό, βλ. Λουτζάκη (1992, 2004), Koutsouba (2008). Είναι αναγκαία η αποτύπωση και συστηματοποίηση του παραγόμενου επιστημονικού έργου μέσα από την ώσμωση και τη διεπιστημονική σύγκλιση των προσεγγίσεων αυτών με στόχο τη συγκρότηση νέων γνωστικών πεδίων, θεωρητικών και μεθοδολογικών εργαλείων με τα οποία ο συνδυασμός θεωρίας και πράξης θα μπορεί να αναδεικνύει την πολυμορφία του χορού και να οργανώνει, παράλληλα, την γνώση μας για αυτόν.

Βιβλιογραφία

- Αλεξίου, Β. (2008) Η ζωή των παιδιών όπως τη σκιαγραφεί ο Ν. Τζουμαλί στο βιβλίο του 'Μακεδονία 1900'. *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου: Necati Cumali (1921-2001) - Ένας Τούρκος συγγραφέας από τη Φλώρινα*. 41-52.
- Ανδρέου, Α., Π. & Ηλιάδου-Τάχου, Σ., (2008) Η Φλώρινα της οθωμανικής περιόδου σύμφωνα με τον εκλογικό κατάλογο του 1914-1915. *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου: Necati Cumali (1921-2001) - Ένας Τούρκος συγγραφέας από τη Φλώρινα*. 65-88.
- Askew, K. (2002) *Performing the nation: Swahili music and cultural politics in Tanzania*, Chicago & London: University of Chicago Press.
- Βενετσάνου, Φ. & Κουτσούμπα, Μ., (2015). Μελέτη της φυσικής κατάστασης των χορευτών/τριών: Παρούσα κατάσταση και προοπτικές. *Επιστήμη του Χορού*, 8, 1-26.
- Βόσδου, Θ., (2002) Οι Μοναστηριώτες της Φλώρινας». Στο: *Η Φλώρινα και η Περιοχή της*, (σελ. 132-134). Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Φλώρινας.
- Buckland, Th.,J., (2010) Shifting perspectives on dance ethnography. Στο: Carter, A., (ed.), (2010 [1998]) *The Routledge dance studies reader*, (2nd edition), (pp. 335-343). London & New York: Routledge.
- Γιαγγιώργος, Κ. (1999) *Φλωρινιώτικη κοινωνία, Σκέτς*, Φλώρινα: Έκδοση του συγγραφέα.
- Γιαγγιώργος, Κ. (2000) *Μπελκαμένη, Χωριό του νομού Φλώρινας (100 Χρόνια Ζωή)*, Αθήνα: Εκδόσεις Διογένης.
- Carter, A. (ed.), (2010 [1998]) *The Routledge dance studies reader*, (2nd edition), London & New York: Routledge.
- Γούναρης Β. & Μιχαηλίδης, Ι. (2002) Η νεότερη και σύγχρονη περίοδος. Στο: *Η Φλώρινα και η περιοχή της*, (σελ. 106-125). Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Φλώρινας.
- Cowan, J. (1998) *Η πολιτική του σώματος: Χορός και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα*, (Επιμέλεια: Ελένη Παπαγαρουφάλη, Μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος), Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

- Cumali N. (2001) *Μακεδονία 1900*, (Μετάφραση: Ανθή Καρρά), Φλώρινα: Εκδόσεις Πρέσπες, Βαλκανικό Άσυλο Ποίησης.
- Daniel, Y. (1995) *Rumba: Dance and social change in contemporary Cuba*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Davida, D. (ed.), (2011) *Fields in motion: Ethnography in the worlds of dance*, Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press.
- Desmond, J. C. (ed.), (1997) *Meaning in motion: New cultural studies of dance*, Durham & London: Duke University Press.
- Δημητρόπουλος, Β. (1987) Ο χορός στα Άλωνα. *Πρακτικά 1ου συνεδρίου της ΔΟΛΤ*, Λάρισα.
- Ζωγράφου, Μ. (2003) *Ο χορός στην ελληνική παράδοση*, Αθήνα: Art Work.
- Goulmaris, D., (2015). The relation between distance education students' motivation and satisfaction. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 16, 2, 2, 13-27.
- Gupta A. & Ferguson J. (1992) Beyond "culture": Space, identity, and the politics of difference. *Cultural Anthropology*, 7(1), 6-23.
- Handler, R. (1988) *Nationalism and the politics of culture in Quebec*, Madison: The University of Wisconsin Press.
- Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (2004) Η δημογραφική, οικονομική, κοινωνική και εκπαιδευτική εξέλιξη της πόλης της Φλώρινας τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. *Πρακτικά του Συνεδρίου 'Φλώρινα 1912-2002': Ιστορία και Πολιτισμός*, Φλώρινα.
- Hanna, J. L. (1987[1979]). *To dance is human*, 2nd edition. Chicago: University of Chicago Press.
- Hunt, Y. (1996) *Traditional dance in Greek culture*. Athens: Center for Asia Minor Studies - Music Folklore Archive.
- Jenkins R. (2007) *Κοινωνική ταυτότητα*, (Εισαγωγή: Χρήστος Λυριντζής, Μετάφραση: Κατερίνα Γεωργοπούλου), Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.
- Κασίδου, Σ., Γκόλια, Β., Δαϊκόπουλος, Γ., Καββαδά, Τ. & Ανδρέου, Ανδρ., (2004) Όψεις της οθωμανικής και μετα-οθωμανικής Φλώρινας από τις γαλλικές καρτ-ποστάλ». *Πρακτικά του Συνεδρίου 'Φλώρινα 1912-2002': Ιστορία και Πολιτισμός*, Φλώρινα.

- Κασκαμανίδης, Γ. (2004) Οθωμανική τοπογραφία της Φλώρινας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. *Πρακτικά του Συνεδρίου 'Φλώρινα 1912-2002': Ιστορία και Πολιτισμός, Φλώρινα.*
- Koutsouba, M. (2007) Structural analysis for Greek folk dance. A methodology. Στο: Kaeppler, Adrienne, L., & Dunin, Ivancich, E., (eds) *Dance structures: Perspectives on the analysis of human movement.* (pp. 253-276). Budapest: European Folklore Institute.
- Koutsouba, M. (2008) The academic situation of dance anthropology/ethnochoreology in Greece. *Proceedings of the 22nd World Congress on Dance Research*, Budapest: European Folklore Institute.
- Κουτσούμπα, Μ. (2010). Σημειογραφία του χορού. Εισαγωγή στο σύστημα σημειογραφία κίνησης και χορού του Laban. Στο: Δήμας, Η., Τυροβολά, Β. & Κουτσούμπα, Μ. *Ελληνικός παραδοσιακός χορός. Θεωρήσεις για το λόγο, τη γραφή και τη διδασκαλία του.* (σελ. 77-100). Αθήνα: Αυτό-έκδοση.
- Κούφης, Π. (1994) *Λαογραφικά Άλωνα – Άρμεσικο Φλώρινας*, Αθήνα: Έκδοση του συγγραφέα.
- Kringelbach, H. N. & Skinner, J. (eds.) (2012) *Dancing cultures: Globalization, tourism, and identity in the anthropology of dance*, Oxford, New York: Berghahn Books.
- Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης, (1994) *Πρώτη γνωριμία με τον παραδοσιακό πολιτισμό της περιοχής Φλώρινας, Οδηγός Έκθεσης, Θεσσαλονίκη.*
- Λέκκας, Π. Ε., (2001) *Το παιχνίδι με το χρόνο: Εθνικισμός και νεωτερικότητα*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Λούστας, Ν. Α. (1996) *Λαογραφική μελέτη Νεβέαστας = Νέβεσκας = Νυμφαίου Φλωρίνης*. Θεσσαλονίκη: Έκδοση Κοινότητας Νυμφαίου.
- Λουτζάκη, Ρ. (επιμ.), (1992) Αφιέρωμα στον ελληνικό χορό, *Εθνογραφικά*, 8.
- Λουτζάκη, Ρ. (1992) Οι ελληνικοί χοροί. Κριτική θεώρηση των βιβλίων του παραδοσιακού χορού, *Εθνογραφικά*, 8, 27-46.
- Λουτζάκη, Ρ. (2004) Βιβλιογραφία για το χορό, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 93, 85-88.
- Μάνος, Ι. (2004α). Χορός και (ανα)παραστάσεις: Τα όρια και η ανάγκη της εθνογραφίας. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 92, 56-62.

- Μάνος, I. (2004β) Ο χορός ως μέσο για τη συγκρότηση ή διαπραγμάτευση ταυτότητας στην περιοχή της Φλώρινας. Στο: Αυδίκος Ευάγγελος, Παπακόστας Χρήστος (Επιμ.), *Χορευτικά Ετερόκλητα*, (σελ 51-71). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μάνος, I. (2004γ) Σύγχρονη ανθρωπολογική έρευνα στην περιοχή της Φλώρινας: Θεωρητικοί άξονες, εννοιολογικά εργαλεία και πολιτισμικές αναπαραστάσεις της τοπικής πραγματικότητας. *Πρακτικά του Συνεδρίου 'Φλώρινα 1912-2002': Ιστορία και Πολιτισμός*, Φλώρινα.
- Μάνος, I. (2005) Border crossings: Dance performance and identity politics in a border Region in Northern Greece, Στο: Donnan Hastings, Wilson Thomas (eds.) *Culture and power at the edges of the state: National support and subversion in European border regions*, (pp. 127-153). Berlin: LIT Verlag.
- Μάνος I. (2008) Η αναπαράσταση της πολιτισμικής ετερότητας στην περιοχή της Φλώρινας στα διηγήματα του Νετζατί Τζουμαλί. *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου: Necati Cumali (1921-2001) - Ένας Τούρκος συγγραφέας από τη Φλώρινα*, Φλώρινα.
- Μάνος I. (2010) Ζώντας (σ)τα σύνορα: Μία εθνογραφική προσέγγιση του εθνικισμού στην καθημερινότητα. Στο: Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (Επιμ.) *Πολιτικές της καθημερινότητας: Σύνορο σώμα και ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα*, (σελ 179-206). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Μάνος, I. (υπό δημοσίευση), Περί ονομάτων, γλώσσας και εξουσίας: Σύγχρονες προσεγγίσεις στην ταυτότητα και την ετερότητα με αφορμή την ονοματοθεσία των ελληνικών χωρών. *Πρακτικά του Συνεδρίου Ταυτότητες: Γλώσσα και Λογοτεχνία*, Κομοτηνή.
- Μεκάσης, Δ. Μ. (1993) *Τα παλιά επαγγέλματα της Φλώρινας*, Τόμος Α', Φλώρινα: Εκδόσεις Πρέσπες.
- Μεκάσης, Δ. Μ. (1996) *Τα παλιά επαγγέλματα της Φλώρινας*, Τόμος Β', Φλώρινα: Εκδόσεις Πρέσπες.
- Μηλιατζίδου-Ιωάννου, Ευ. (1989) Οι παραδοσιακές φορεσιές του Ν. Φλώρινας. *Πρακτικά Ημερίδας Ελληνικοί Παραδοσιακοί Χοροί (27 Ιανουαρίου 1988)*, Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης Φλώρινας, Φλώρινα.
- Μηλιατζίδου-Ιωάννου, Ευ. (2002) Οι τοπικές ενδυμασίες». Στο: *Η Φλώρινα και η Περιοχή της*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Φλώρινας, Φλώρινα.

- Μπακαλάκη Α. (1997). Εκδοχές της έννοιας του πολιτισμού στην Ανθρωπολογία, *Σύγχρονα Θέματα*, 62, 55-68
- Νάτσης, Κ. Ι. (1990) *Λαογραφικά στοιχεία και παραδοσιακοί χοροί Φλώρινας*. Φλώρινα: Φ. Σ. Φ. «Ο Αριστοτέλης».
- Νιτσιάκος, Β. (2003). *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Παπακώστας, Χ. (2013) *Σαχά ισί βαρό νι νάι: Ρόμικες μουσικές και χορευτικές ταυτότητες στη Μακεδονία* (Σειρά: Λαϊκοί Πολιτισμοί, Διεύθυνση: Ευάγγελος Αυδίκος), Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο
- Παπαχρήστου, Β. (1994) *Χορευτικές δραστηριότητες του νομού Φλώρινας*. Φλώρινα: Εκδόσεις Πρέσπες.
- Παρλαπανίδης Κ. (Αδημοσίευτη εργασία). *Η ιστορία του Κρατερού, εργασία καταγραφής της τοπικής ιστορίας και του Κρατερού*.
- Πασχαλίδης, Γρ. (2001). Ο ορισμός της κουλτούρας και του πολιτισμού ως ηγεμονική πρακτική: προς μία γενεαλογία των εννοιών της κουλτούρας και του πολιτισμού. Στο Πασχαλίδης, Γρ. & Χοντολίδου, Ε. (επιμ.), (2001). *Σημειωτική και Πολιτισμός Τόμος Ι: Κουλτούρα-Λογοτεχνία-Επικοινωνία* (σελ 24-42). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Reed, S. A., (1998) The politics and poetics of dance, *Annual Review of Anthropology*, 27, 503-532.
- Ρόμπου-Λεβίδη, Μ. (2016). *Επιτηρούμενες ζωές: Μουσική χορός και διαμόρφωση της υποκειμενικότητας στη Μακεδονία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Royce, P. A. (2005) *Η ανθρωπολογία του χορού* (Μετάφραση, επιμέλεια, επίμετρο: Μάγδα Ζωγράφου) Αθήνα: Νήσος.
- Σεχίδης, Κ. (2008) Οι Εβραίοι της Φλώρινας». *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου: Necati Cumali (1921-2001) - Ένας Τούρκος συγγραφέας από τη Φλώρινα*. Φλώρινα.
- Σούλας, Γ. (2004) Οι τσιγγάνοι στη Φλώρινα. *Πρακτικά του Συνεδρίου 'Φλώρινα 1912-2002'*: Ιστορία και Πολιτισμός, Φλώρινα.
- Σουλιώτης, Μ. (2001) *Φλώρινα: Μια πόλη στη λογοτεχνία*, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Spencer, P. (ed.), (1985). *Society and the dance: The social anthropology of process and performance*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Στυλιάδης, X. I. (1993) *Λαογραφικά του Γάμου στα Χωριά Φλάμπουρο και Δροσσοπηγή του Νομού Φλώρινης*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Taylor, J. (1998) *Paper tangos*, Durham: Duke University Press.
- Thomas, H. (2003) *The body, dance and cultural theory*, Hampshire and New York: Palgrave-Macmillan.
- Τσάμη, Α. (1994) *Λαογραφικά μελετήματα*. Φλώρινα: Εκδόσεις Πρέσπες
- Τσώνης, Κ. (1998) *Η μουσικοχορευτική παράδοση της ορεινής Φλώρινας – Άλωνα-Κρατερό*, Ελληνική Εθνογραφική Εταιρεία (Ένθετο που συνοδεύει τον ψηφιακό δίσκο Η μουσική παράδοση της ορεινής Φλώρινας)
- Τυροβολά, Β. Κ. (2001) *Ο ελληνικός χορός*, Αθήνα: Gutenberg.
- Williams, D. (2004 [1991]) *Anthropology and the dance: 10 lectures*, 2nd edition. Urbana & Chicago: University of Illinois Press.
- Wulff, H. (2007) *Dancing at the cross roads: Memory and mobility in Ireland*, Oxford, New York: Berghahn Books.
- Wulff, H. (2015) Anthropology of dance, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, 2nd edition, τομος 5, Amsterdam: Elsevier Publishers, 666-670.
- Φωτιάδης, Κ. (2002) Προσφυγικές εγκαταστάσεις από τη Μ. Ασία, τον Πόντο και τη Θράκη. Στο: *Η Φλώρινα και η Περιοχή της*, (σελ 126-131). Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Φλώρινας.
- Φωτιάδης, Κ. (2004) Το προσφυγικό ζήτημα στο νομό της Φλώρινας μέσα από τις πηγές της τοπικής ιστορίας. *Πρακτικά του Συνεδρίου 'Φλώρινα 1912-2002': Ιστορία και Πολιτισμός*, Φλώρινα.